

УДК 94(477.75): 633» 18»

Л.С. АДЖИЄВА

РОЗВИТОК РІЛЬНИЦТВА В КРИМУ (XIX ст.)

Аджиєва Лєнара Сейдаметівна – в. о. доцента кафедри історії і правознавства ЄІСН РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта), кандидат історичних наук

Досліджуються особливості розвитку рільництва Криму в XIX ст. Головна увага приділяється факторам, що впливали на його розвиток; значенню галузі в економіці півострова.

Ключові слова: Крим, рільництво, селяни, зерно, економіка.

Исследуются особенности развития полеводства Крыма в XIX в. Главное внимание уделяется факторам, которые влияли на его развитие; значению отрасли в экономике полуострова.

Ключевые слова: Крым, полеводство, крестьяне, зерно, экономика.

The features of the field cultivation development of Crimea in the XIX century are examined. The factors that influence its development, and its role in the economy of the peninsula are in the focus.

Keywords: Crimea, field cultivation, farmers, grain economy.

© Л.С. Аджиєва, 2013

Постановка проблеми. Після анексії Криму Російською імперією відбулися зміни в його розвитку, що було пов'язано із еміграцією кримських татар, заселенням регіону колоністами (наклало свій відбиток на характер і особливості ведення сільського господарства); роздачею великих земельних ділянок наближеним до царської сім'ї, військовим; поступовим перетворенням Південного узбережжя на літню резиденцію російських царів; залученням фахівців на півострів з метою поліпшення ведення господарської діяльності тощо. Політичні й соціально-економічні перетворення, які відбувалися у Криму в XIX ст., сприяли докорінній зміні характеру рільництва, його становленню провідною галуззю економіки регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За винятком радянських істориків В. Потехіна [15], С. Секиринського [19], які вивчали особливості розвитку сільського господарства Криму, ця тема виявилася нібито обійденою. За часів незалежності дане питання також не стало предметом вивчення.

Мета дослідження – аналіз розвитку рільництва, виявлення його значення в економіці Криму в XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом першої половини XIX ст. докорінно змінилося ставлення до Криму з боку влади, заможних громадян, інтелігенції. У 1839 р. історик і письменник М. Всеволожський відзначав стратегічну непривабливість Криму внаслідок віддаленості від російської столиці, повільний розвиток промисловості, землеробства, науки, неохоче проникнення капіталів на півострів [8, с. 81]. Але вже у другій половині XIX ст. півострів перебував під впливом змін, які обумовлювалися реформаційним і одночасно контрреформаторським курсом Російської імперії, швидких темпів набирала його економіка [17, с. 17, 19].

Зернове господарство у Криму наприкінці XVIII ст. було слабозвиненим. Заселення півострова російськими, українськими селянами, інозем-

ними колоністами позитивно вплинуло на піднесення продуктивних сил краю. У деяких районах Криму, зокрема, у долинах рік і в передгір'ї, на початку XIX ст. широко використовувалося трипілля – головним чином у долинах річок і в передгірному районі. На озимому полі висівали жито і ячмінь, на ярині – пшеницю і просо. Землеробство селян та поміщиків російського походження було представлено системою вигону. Поля, як правило, знаходилися на відстані 10–20 верст від села, тому через брак коштів добрива майже не вносилися. Поступово земля втрачала родючість, що призводило до зниження врожаю. Сівозміна була представлена так: після підняття цілини її засівали просом чи льоном, потім два-три рази яровою пшеницею (сорти «арнаутка» й «гирка»), після чого вирощували жито, ячмінь, овес (у невеликих обсягах). Посіви озимої пшениці (сорт «кримська озима») були невеликими, переважали поля засіяні житом [7, с. 126–127]. Разом з тим, в інших районах півострова до 60-х років XIX ст. переважала перелогова система землеробства.

Зернове господарство поступалося першістю у степових районах екстенсивному тваринництву, а в гірських – садівництву і виноградарству. Так, у гірській частині півострова також розвивалося виноробство, садівництво, тютюнництво. Поблизу Сімферополя і Феодосії поширеним було виноробство, садівництво і хліборобство. Степова частина спеціалізувалася на скотарстві і хліборобстві [2, арк. 3]. За період з 1802–1811 по 1851–1860 роки середній річний збір зернових збільшився від 426 тис. чв. до 1746 тис. чв., тобто приблизно у 4 рази. Головними виробниками хліба в середині XIX ст. у Криму були державні селяни: вони збирали на своїх полях у 5,5 рази більше за поміщиків та їхніх селян [19, с. 15–16].

Населенню Криму щорічно бракувало власного врожаю зернових, тому його, зазвичай, привозили з північних повітів Таврійської губернії, Херсона, Таганрога тощо. Перевезення хліба у степовій час-

тині півострова на волах (іншого виду ще не існувало) було справою дешевою і коштувало 5–10 коп. сріблом за пуд. Такі тарифи на той час були дешевшими, ніж у Західній Європі коштувало перевезення зерна залізницею для сільгоспвиробників. Так, у Франції найдешевші перевезення за найнижчим тарифом коштувало 35 коп. сріблом. Цей фактор тривалий час гальмував будівництво залізничної мережі в регіоні, отже, й загальний економічний розвиток. У гірській частині Криму тарифи були значно вищі, що було пов'язано із складними умовами доставки зерна, відсутністю якісних шляхів сполучення тощо. Ціни на жито на півночі півострова коливалися від 2 до 3 крб. сріблом, на пшеницю – від 4 до 5 крб. сріблом. В Євпаторії та Феодосії ціни на всю сільгосппродукцію, особливо на хліб, були дещо вищі, а в Севастополі, Сімферополі та Керчі вищі на 5–10% [7, с. 135].

У Криму практикували вирощування льону із подальшим використанням в якості насіння на експорт. Кожного року ця практика розширювалася, адже попит був постійний, а ціни високі. У 1840-х роках на півострові почали вирощувати особливий кримський сорт льону, що визрівав на 8–10 днів раніше, тому менше страждав від посухи. Насіння його було крупніше, проте мало товсту шкірку і давало менше олії, ніж інші сорти. Сподіваючись отримати надприбутки, населення стрімко засіяло свої ділянки цим сортом. Але через 7–8 років постійного вирощування скоростиглого сорту льону стало зрозумілим, що він поступово перероджується і все менше дає олії. Цей фактор у подальшому був вирішальним у виборі місцевими мешканцями інших сортів. Небагато вирощували коноплі, трохи більше картоплі, гарбузів, динь. На вирощуванні динь спеціалізувалися в Євпаторії. Тут їх було три основних сорти: російська, стамболка, майхавун. Також були плантації, наприклад, у Шехчкарі, де проводили досліди із пристосування іноземних сортів до місцевого клімату. Тут вирощували 16 сортів, серед яких були сорти «ананасна» і «біла африканська» [7, с. 141]. Спеціалізувалися в Євпаторійському повіті й на цибулі, адже вона мала тривалу стійкість до псування, хоча й була гіркою. На Південному березі також вирощували цю культуру. Тут вона була крупна та солодка на смак, за що отримала славу так званої «ялтинської» цибулі, проте погано зберігалася.

У середині XIX ст. Крим залишався багато в чому господарськи неосвоєним й економічно нерозвинутим. Селянські господарства у своїй більшості працювали на основі патріархальних традицій. Переважало тваринництво. Товарних ознак лише почали набувати такі галузі, як виноградарство, виноробство, садівництво. Відставало землеробство. Вирощена продукція залишалася неконкурентною на загальноросійському аграрному ринку. Відсутність транспортних шляхів призводила до значних її втрат.

Наслідки Кримської війни ще більше погіршили економічний стан регіону, адже практично повністю був зруйнований Севастополь, матеріально розорені Євпаторія, Сімферополь, Керч, Ялта, інші населені пункти, садиби великих землевласників,

селянські господарства; значна частина садів, виноградників і лісових угідь була вирубана військовими і місцевим населенням, суттєво скоротилося поголів'я худоби; десятки тисяч селян змінили традиційний вид діяльності і працювали на будівництві доріг, мостів, захисних споруд, займалися військовими заготівлями тощо [14, с. 10]. Під час і після війни стрімко зросли ціни на зернові, що спричинило піднесення значення рільництва, особливо у степовій частині півострова.

Вже на початку 1860-х років соціально-економічна обстановка на півострові почала кардинально змінюватися. Значною мірою цьому сприяла промислова революція в Україні, завдяки якій у регіоні «рельєфно і своєрідно проступала складна динаміка аграрно-промислових процесів» [16, с. 32], прискорено утверджувався капіталізм. З'явилася потреба в удосконаленні технологій обробки землі, догляду за посівами, поширення сільськогосподарських знань. Поступово розширюється використання сільськогосподарських машин, парових двигунів. У більшості поміщицьких господарств з метою підвищення продуктивності праці запроваджувалися новітні технології, в тому числі й іноземні [5, с. 141]. Крим невдовзі вийшов на перші місця на Півдні європейської частини імперії із використання сільськогосподарської і переробної техніки, знарядь для обробки ґрунту тощо [9, с. 30].

Скасування кріпацтва в Криму супроводжувалося ліквідацією особистої залежності селян від поміщиків, створенням органів селянського самоврядування, виділенням селянам землі, на якій визначалися повинності, викупамі наділів селянами. Оскільки на півострові переважало общинне землекористування, тут діяло «Великоросійське положення». За згодою громади і затвердженням губернським присутством дозволялося і подвірне землекористування. У власності поміщиків залишалося не менше половини землі, решту вони на свій розсуд роздавали селянам. Змінилася структура сільськогосподарського виробництва. Основні його галузі втягувалися у товарний обіг і поступово перетворювалися на підприємницькі, капіталістичні. Реформи законодавчо закріпили громадянські права населення, розширили його можливості брати активнішу участь у підприємницькій і торгівельній діяльності, відкрили перед селянами широкі можливості активізації господарської діяльності. Виникли умови для перетворення робочої сили на товар. Відтепер економіка ґрунтувалася на ринкових відносинах усього населення. Утвердження приватної власності сприяло серйозним змінам у суспільному устрою країни. Соціально-економічні процеси у кримському селі другої половини XIX ст. протікали нерівномірно і мали певну регіональну специфіку. У степовому кримському районі, що об'єднував Перекопський та Євпаторійський повіти, була наявність великого відсотка безнадільних й безземельних селян. Більша частина зручних земельних ділянок належала поміщикам і купцям. У передгірному районі, у складі Сімферопольського та Феодосійського повітів, важлива роль належала поміщицькому землеволодінню, адже поміщикам належало 3/4 усіх

земель. У гірському районі, на відміну від інших, представленому Ялтинським повітом, селяни мали у власності найбільш цінні ділянки, на яких розміщувалися сади та виноградники. Тут на користь поміщиків було перерозподілено майже 1/3 надільної землі. Селянські общини володіли вигонами, лісами, частково ріллею. В степовому кримському районі селяни складали 3/5 усіх селянських господарств, у підгірному і гірському районах Криму частка цих господарств підвищувалася до 4/5. Широкого поширення набули «дарчі» наділи, що склали більше 1/3 всієї кількості. Ліквідувався стан державних селян. Колишні державні селяни зобов'язувалися виплачувати у казну протягом тривалого періоду оброчну подать [19, с. 18, 21].

Скорочення чисельності селянського населення серйозно занепокоїло місцевих поміщиків. Багато з них залишалися без робочої сили. Царський уряд, йдучи назустріч їхнім вимогам, вжив заходів до заселення районів селянами із малоземельних губерній Росії іноземними колоністами. Крим заселявся повільно, оскільки тут було мало казенних земель, а на поміщицьких землях селяни селитися не хотіли. У 60-х роках XIX ст. на півострові з'являються естонські, чеські, болгарські і німецькі колоністи. У 1861–1897 роках населення Таврійської губернії збільшилося з 527 тис. до 1448 тис., тобто більш ніж у 2,5 раза [19, с. 20]. Для порівняння населення власне Криму у 1865–1897 роках зросло майже втричі і досягло близько 547 тис. чол. [10, с. 25]. При цьому сільське населення зросло з 423 тис. до 1172 тис., тобто у 2,8 раза [19, с. 20]. Отже, зростання сільського населення випереджало зростання населення губернії в цілому.

Проникнення капіталістичних відносин у сферу господарського життя піднесло роль грошової системи. Розпочалося формування трьох головних видів селянської кооперації: споживчої, кредитної і сільськогосподарської [12, с. 45]. Державні турботи відносно поліпшення добробуту регіону виражалися в діяльності земства. Заходи Таврійського земства зводилися до спроб пошкваллення основних галузей сільського господарства, рішення проблем водопостачання краю, організації сільськогосподарського кредиту. За його ініціативою була побудована перша залізниця Лозова-Севастополь, що у листопаді 1873 р. почала функціонувати. Залізнична мережа значно підвищила швидкість розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків, «дала потужний поштовх зростанню промислового капіталізму, консолідувала економічно розрізнені регіони в єдиний економічний простір» [11, с. 7], енергійно втягнула в ринковий процес віддалений від імперії півострів.

У другій половині XIX ст. у Криму вирощували зернові (озима пшениця, ячмінь, овес, жито, кукурудза, просо), стручкові (горох), коренеплідні (картопля), баштанні культури, льон, тютюн тощо. Рільництво почало переважати над скотарством. Зростала вартість орендних та продажних земель таким чином, що вівчарство взагалі ставало не вигідним. Великі площі задіювалися під зернові культури. Спостерігалось швидке зростання обсягів ріллі і валового збору зернових. Із 1857–1863 по

1909–1913 роки збір зернових збільшився з 2588 тис. до 14 669 тис. чв., тобто майже у 6 разів [19, с. 25–26]. Зернове господарство ставало переважаючою галуззю сільського господарства. Сільськогосподарські машини і вдосконалені знаряддя праці зосереджувалися, головним чином, в поміщицьких господарствах. Водночас загальний рівень насиченості губернії технікою був достатньо високий порівняно з іншими регіонами царської Росії. Незважаючи на це, зернове господарство губернії продовжувало зберігати до певної міри екстенсивний характер. Оранку полів часто проводили букером, застосування якого прискорювало польові роботи, але вело до засмічення полів і падіння родючості ґрунту.

Капіталізація та змінена система земельних відносин потребували нових підходів до організації сільського господарства. Уряд надавав пільгові кредити, землі в приватне користування бажаним займатися сільським господарством. Поступово набувала розвитку господарська спеціалізація, завдяки якій міцнішали економічні зв'язки між окремими районами, набирав обертовий товарний обмін та утверджувався внутрішній аграрний ринок. Економічні потреби Російської імперії вимагали збільшення обсягів постачання продукції сільського господарства із Криму.

Недосконала агротехніка, поступове зниження родючості ґрунтів та інші негаразди, пов'язані із паровою системою землеробства в Україні, в поєднанні з несприятливими погодними умовами, призводили до неврожайів і голоду. Тому у другій половині XIX ст. урядовці почали приділяти значну увагу науковому супроводженню галузей сільського господарства: була створена система впровадження фундаментальних знань за багатьма напрямками науки в життя. Змінам у характері рільництва у другій половині XIX ст. сприяли дослідження О. Енгельгарда і Д. Менделєєва у 1850–1860-х роках в сфері пошуку ефективних способів ведення землеробства. Знайшла подальший розвиток концепція морфолого-генетичного землеробства В. Докучаєва, що згодом трансформувалася у сільськогосподарську дослідну справу із комплексом таких інструментів, як методика проведення наукових досліджень та державний «патронат». Його послідовники, видатні ґрунтознавці П. Костичев і К. Глінка, дослідивши генетичні особливості ґрунтів, запропонували науково обґрунтовані способи підтримання їх родючості. П. Костичевим була розроблена спеціальна програма розвитку дослідної агрономії. Це була наука «об умовах благоуспешного произрастанія полезных растений» [20, с. 154], її функція бачилася у нагальному забезпеченні рентабельності землеробства.

Суспільний інтерес до вивчення аграрного потенціалу як джерела достатку і багатства загострився відразу після селянської реформи 1861 р., коли перед сільським господарством відкрилися можливості для розвитку капіталістичного виробництва, застосування складних машин, мінеральних добрив, селекційного сортового насіння тощо [6, с. 15]. В імперії склалося кілька типів спеціалізованих дослідних установ: дослідні станції (ді-

лянки для польових дослідів, теплиці, лабораторії, метеостанції і т. ін.); дослідні поля (сезонні і постійні); дослідні ферми; показові поля; колективні досліді, як установи для надання агрономічних знань зацікавленим місцевим господарям; ботанічні сади; дослідні розплідники і ділянки; контрольні станції; спеціалізовані інститути. Дослідна справа розумілася, як розмаїття неакадемічних наукових досліджень у галузі сільського господарства – від агрохімії до селекції, – а також засоби з впровадження агрономічних знань у практику. На обласному з'їзді представники земств 8 губерній Південної Росії 16 лютого 1882 р. у Харкові обговорювали питання необхідності досліджувати кліматичні і фізичні умови, під впливом яких розмножуються шкідливі комахи в певні періоди в особливо загрозливій землеробству кількості, що завдає великої шкоди рільництву, призводить до голоду, стихійних лих для населення [1, арк. 10]. У Криму цими питаннями займалися науковці Нікітського ботанічного саду, Природничо-історичного музею, Салгирської помологічної станції тощо. У Нікітському саду проводили широкі досліді із внесення добрив у ґрунт, впливу складу ґрунту на врожай, смакові якості плодів. Співробітники Природничо-історичного музею вивчали біологічні особливості шкідників, зокрема стеблової совки. Це дослідження було дуже важливим для рільництва, оскільки стеблова совка шкодила зерновим культурам. Головний ентомолог Таврійської губернії, директор музею С. Мокржецький пропонував внести зміни в систему обробітку ґрунту з метою позбавлення від шкідника таким чином: спалювати стерню, скошувати бур'яни по околицях полів восени і навесні, проводити осінню глибоку оранку тощо [13, с. 2–3]. Напрацювання вчених-дослідників Криму другої половини XIX ст. знайшли своє місце у діяльності Салгирської помологічної станції. Ця спеціалізована сільськогосподарська організація, де розробляли питання степового плодівництва, вирішували питання відносно системи рільництва, травосіяння, поліпшення скотарства, селекції насіння, внесення добрив у поля, сади, вибору землеробських знарядь, охорони культур від шкідників, була відкрита за ініціативою С. Мокржецького у 1913 р. Науковці Криму зробили вагомий внесок у становлення вітчизняної і світової дослідницької справи, у розвиток програм агрономічних й інших досліджень, надання практичних рекомендацій по різних питаннях тощо.

Успішному розвитку сільського господарства сприяло також налагодження зв'язку, розширення присутності банківських установ позичково-ощадних товариств. У 1891 р. неврожай загострив питання забезпечення населення продовольством. Земські збори Таврійської губернії вирішили вжи-

ти екстрених заходів щодо поліпшення ситуації [3, арк. 1, 12]: через неврожай населення отримало позику з імператорського продовольчого капіталу, але не грошима, а зерном пуд за пуд (1:1). Рокком пізніше Таврійським губернським циркуляром від 25 серпня повітові земські управи за сприяння адміністрації мали стягти мукою позику із надбавкою залежно від цін на муку і зерно, з міщан – виключно грошима [4, арк. 82]. За статутом сільського господарства з капіталу сільської промисловості південної Росії позики видавалися на: поліпшення рільництва із залученням нової техніки, постійного внесення добрив у землю, штучної іригації полів; розведення штучних лук; ... розведення гаїв і лісів у Степовій зоні ... (стаття 115) [18, с. 319].

Наприкінці XIX ст. у Криму майже повністю збували надлишкове зерно закордон. Взагалі, експорт хліба в регіоні був важливим фактором й стимулом розвитку зернового господарства, і особливо тих його повітів, що примикали до головного торговельного порту у Феодосії. Майже весь надлишковий хліб Євпаторійського повіту також йшов на експорт. Отже, саме експортний характер хлібної торгівлі у Феодосійському та Євпаторійському повітах сприяв підвищенню її дохідності й покращенню у забезпеченні дрібних господарств реманентом, власною землею, робочою худобою. Отже, зернове господарство стає основною статтею доходів губернії. Тривалий час інтенсифікації галузі заважав брак робочої сили. Цей фактор сприяв залученню у Криму великої кількості машин та вдосконалених знарядь праці. Хліборобство півострова зберігало екстенсивний характер. Упродовж XIX ст. врожайність зернових майже не змінювалась: об'єми збору збільшувалися внаслідок збільшення посівних площ. Чинниками цьому були тривале існування перелогової системи землеробства, нестача робочої худоби, слабе технічне оснащення середніх та дрібних господарств знаряддями праці, високе залучення бідних селян у якості найманців, несприятливі кліматичні умови (засухи, весняні заморозки, суховії) тощо. Закупівля та продаж зерна знаходилися у руках великих монопольних компаній.

Висновки. Поступове поліпшення ведення сільського господарства, його вдосконалення у другій половині XIX ст. призвело до зміни характеру рільництва: галузь протягом століття стала основною статтею дохідності кримської економіки. Використання прогресивних технічних досягнень, проведення меліоративних робіт сприяло підвищенню землевласниками рівня культури землеробства, зростанню посівних площ, дало змогу знизити витрати на виробництво продукції й бути конкурентоспроможними на загальноімперському ринку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 2041. – Морозов – профессор Харьковского университета. – Оп. 1. – Спр. 169. Записки профессора Морозова: 1) О необходимости устройства сельскохозяйственных метеорологических станций; 2) О необходимости метеорологического исследования в интересах земства и сельского хозяйства, 16 арк.
2. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК). – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 14476 «а». Статистические сведения о Таврической губернии.
3. ДААРК. – Ф. 62. – Оп. 3. – Спр. 57. Переписка о доставлении Таврическому губернатору сведений по вопросу обеспечения населения уезда продовольственными средствами. 1891 г., 15 арк.
4. ДААРК. – Ф. 62. – Оп. 3. – Спр. 62. Циркуляры губернатора, принятые к сведению и руководству. (О борьбе с вредными насекомыми, об орошении полей. О ревизии Ялтинского уезда.), 152 арк.
5. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. / Я. В. Бойко. – Черкассы : «Сівач», 1993. – 256 с.
6. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов. / УААН, ДНСГБ. – К. : Аграрна наука, 2006. – 492 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 12).
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 2. Таврическая губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Н. Б. Герсиванов]. – СПб. : Типография Департамента Генерального штаба, 1849. – [4], 225, 50 с., [16] л. табл.
8. Всеволожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Т. 1. – М., 1839. – 495 с.
9. Губенко Г. Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Юга Украины в конце XIX – начале XX в. : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.01 «История СССР» / Г. Н. Губенко. – Тбилиси, 1979. – 40с.
10. Історія міст і сіл Української РСР : Кримська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1974. – 624 с.
11. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
12. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.
13. Мокржецкий С. А. Наставление для борьбы с стеблевой совкою, пилильщиком, зерновым червем и зоной / С.А. Мокржецкий. – Симферополь : Паровая типография Спири, 1896. – 7 с.
14. Поспелов С. Зарождение капитализма в Крыму / С. Поспелов, М. Максименко. – б. м. – 1995. – 28 с. (» Крымский дневник», спец. вып.).
15. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства Юга России (1812 – 1861 гг.) : дисс. ... кандидата ист. наук : спец. 07.00.02 / Василий Евгеньевич Потехин. – М., 1978. – 168 с.
16. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт іі України НАН України. – К., 2003. – 340 с.
17. Савчук В.С. Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина XIX – початок XX ст. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – 232 с.
18. Свод законов Российской империи. Книга четвертая. Т. XI–XII. / [под ред. И. Д. Мордухай-Болтуховского] ; Сост. Н.П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. – СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель», 1914. – Том 12. – Часть вторая. – 519, XVI, XII с.
19. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783–1917 гг.) : автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.
20. Энциклопедический словарь / [под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского] . – СПб.: Ф.А.Брокгауз, И. А. Эфрон, 1890–1907– . – В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами. Т. 1. – Кн. 1. – 1890. – 484 с., 10 л. илл.